

ЗАРУБІЖНІ ТЕОРІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ

А. М. ШЕРЕМЕТ

Проблема розвитку дитини раннього віку є центральною у психології та педагогіці. Вона неоднозначно розв'язувалась протягом всього періоду становлення цих галузей науки та має вирішальний вплив на стратегію побудови навчально-виховного процесу.

Вивченню питань розвитку особистості дітей раннього та дошкільного віку присвячено чимало фундаментальних праць як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, серед яких А. Адлер, А. Валлон, Е. Еріксон, Ж. Піаже, З. Фрейд та ін.

Незважаючи на певні здобутки, розкриття проблеми розвитку особистості дитини раннього віку у зарубіжних психологічних теоріях є недостатньо обґрунтованим, особливо з точки зору дослідження прив'язаності в системі «мати – дитина».

Висвітленню сутності поглядів на розвиток особистості дитини раннього віку у зарубіжних психологічних теоріях присвячена наша стаття.

Нині на уявлення про розвиток особистості дитини впливає значна кількість психологічних теорій. Своєрідні бачення про те, як з'являється, розвивається і змінюється особистість дитини, склалися в руслі біогенетичного, психодинамічного (психоаналіз і теорія рис), соціодинамічного (теорія ролей і теорія соціального навчання), інтеракціоністського (теорія соціальної взаємодії) і гуманістичного (теорія самоактуалізації і теорія пошуку сенсу життя) та інших напрямів.

Перші теорії дитячого розвитку з'являються ще у період Відродження. Особливу увагу привертають теорії Джона Локка та Жан-Жака Руссо. Джон Локк вважав, що дитина – це *tabula rasa*, тобто «чиста дошка» [5]. Згідно з його теорією, немовлята не мають ніяких рис чи здібностей і тому їх розвиток залежить лише від соціального оточення. Така філософія характеризує дітей як пасивних створінь, які мало що роблять для того, щоб вплинути на свою долю.

Нову теорію дитинства запропонував Жан-Жак Руссо. Він вважав, що діти – це не «чисті дошки» для заповнення вказівок дорослих [5]. На відміну від Локка, Руссо був переконаний, що дитина від природи наділена високоморальними почуттями і здатністю до впорядкованого, здорового розвитку. Виховні впливи дорослих можуть тільки зіпсувати благородну душу дитини [5].

Філософія Руссо включає дві важливі концепції: концепція стадіальності (вчений виділив чотири стадії розвитку дитини) та концепція дозрівання, що базується на генетично обумовленому розвитку особистості.

На виникнення перших концепцій дитячого розвитку вплинула теорія Ч. Дарвіна, який вперше висунув ідею про те, що розвиток підлягає певним законам.

Першою теоретичною концепцією психічного розвитку була так звана концепція рекапітуляції, що базувалась на біогенетичному законі Е. Геккеля: онтогенез – це коротке і швидке повторення філогенезу. Цей закон було сформульовано щодо ембріогенезу, але американський психолог Ст. Холл переніс його на процес онтогенетичного розвитку дитини і стверджував, що дитина в своєму розвитку швидко повторює розвиток людського роду [7]. Протягом короткого часу ця теорія набула значного поширення, але потім викликала критику у багатьох психологів як обмежена та наївна.

Під впливом праць Ст. Холла його учні А. Гезел та Термен розробили так званий нормативний підхід до дослідження дитячого розвитку.

Так, А. Гезел розкрив практичну систему діагностики психічного розвитку дитини від народження до юнацького віку, що базувалась на систематичних порівняльних дослідженнях. Ним було вперше застосовано кіно і фотореєстрацію вікових змін моторної активності, мовлення дитини та ін. [7].

З віком темпи розвитку знижуються, проте А. Гезел не зміг пояснити цієї закономірності, оскільки ототожнював розвиток і зростання. Автор підкреслював залежність розвитку від дозрівання та обмежувався лише кількісним вивченням порівняльних зрізів дитячого розвитку, звівши розвиток до простого збільшення «приросту поведінки», не враховуючи при цьому якісних перетворень [5].

Другий учень Ст. Холла Термен провів одне з найбільш тривалих у психології лонгітюдних досліджень (протягом 50 років), присвячене вивченню обдарованості у дітей. Він створив тести для вивчення розумових здібностей, для виміру яких ввів поняття «коефіцієнт інтелектуальності» та положення про те, що він залишається незмінним протягом життя людини [5].

Біхевіористична концепція, засновниками якої були американські психологи Дж. Уотсон, Е. Газрі, Е. Торндайк, Б. Скіннер та ін., виникла під впливом учення І. Павлова про закономірності вищої нервової діяльності та утворення умовних рефлексів. Вона ототожнювала розвиток з науцінням і також була розкритикована представниками гуманістично спрямованих учених як така, що механічно трактує поведінку людини.

Австрійський психолог К. Бюлер запропонував теорію триступеневого розвитку: інстинкт, науціння, інтелект. Він пов'язував ці ступені не лише з дозріванням мозку та ускладненням відносин з оточенням, але й з розвитком переживання задоволення, пов'язаного з дією [7]. Ця схема була перенесена К. Бюлером на онтогенез, що призвело до ототожнення етапів розвитку дитини і тварини.

Дискусія психологів про те, що ж визначає процес дитячого розвитку – спадковість чи оточення – призвела до виникнення теорії конвергенції цих двох чинників.

Так, В. Штерн вважав, що психічний розвиток є не просто проявом вроджених властивостей і не просто сприйманням зовнішніх впливів. Це – результат конвергенції внутрішніх задатків із зовнішніми умовами життя. Проте він прагнув розглядати періоди дитячого розвитку за аналогією з етапами розвитку тваринного світу та людської культури [2].

Теорія конвергенції – це найбільш поширена концепція сучасної психології, а існуючі в її рамках теорії відрізняються лише трактуванням взаємодії спадковості і середовища, дозрівання та науціння, біології і культури, вроджених та набутих здібностей у процесі психічного розвитку. Вивчаючи роль досвіду в динаміці поведінки, ключовими є проблеми активності суб'єкта в процесі розвитку та часу, коли здійснюється той чи інший вплив середовища.

По-іншому дає відповідь на питання розвитку дитини раннього віку динамічна концепція сексуального розвитку З. Фрейда. Згідно цієї теорії всі стадії психічного розвитку людини зводяться до перетворення і переміщення за різними ерогенними зонами лібідозної або сексуальної енергії.

Психоаналітичні стадії психічного розвитку – це стадії психічного генезису протягом життя дитини, в яких відображено розвиток трьох основних компонентів особистості: «Воно», «Я», «Над-Я» та їх взаємовплив.

У новонародженій дитини ще немає «Я», воно поступово диференціюється від її «Воно» під впливом зовнішнього світу через задоволення або незадоволення своїх оральних потреб. Не маючи достатнього їх задоволення, дитина шукає заміщення і не може перейти на наступну стадію генетичного розвитку. Вже на цій стадії, як вважав З. Фрейд, діти поділяються на оптимістів та песимістів і можуть проявляти жадібність, вимогливість, невдоволення як риси майбутньої особистості [5].

Анальна стадія (1–3 роки) характеризується переміщенням дитячої сексуальності в область ануса через оволодіння функціями виділення, дефекації, утворенням «Я», що здатне контролювати імпульси «Воно» та «Над-Я» як частини «Я», де закладаються заборони та вимоги дорослих до поведінки дитини. Залежно від ставлення дитини до тілесних, природних функцій, якими вона оволодіває, у неї розвиваються такі риси, як: охайність, точність або ж впертість, агресивність, замкненість та ін.

Фаллічна стадія (3–5 років) – це найвищий рівень дитячої сексуальності, коли діти зосереджені на генітальних органах та відчувають потяг до інших дорослих і, перш за все, до батьків. Це, за висловом З. Фрейда, Едипів комплекс у хлопчиків (потяг до матері) та комплекс Електри у дівчаток (потяг до батька). Звільнення від цього комплексу та утворення «Над-Я» відбувається в кінці цієї стадії, що відіграє значну роль у психічному розвитку дитини.

До п'яти років у дитини уже сформовані основні структури особистості, головну серед яких відіграє «Я», що бореться з потягами «Воно» та заборонами «Над-Я», закладається раціональне мислення, самоспостереження, розсудливість.

У латентній стадії (5–12 років) «Я» вже повністю контролює потреби «Воно», статевий інтерес знижується, енергія лібідо переноситься на засвоєння загальнолюдського досвіду та встановлення дружніх стосунків з ровесниками та дорослими.

На генітальній стадії (12–18 років) дитячі сексуальні прагнення знову повертаються і підліток прагне до нормального сексуального спілкування. Та якщо з якихось причин воно ускладнюється, спостерігається регресія на одну з попередніх стадій, може виникнути, наприклад, Едипів комплекс у формі гомосексуальності. «Я» бореться з «Воно», використовуючи такі механізми психологічного захисту, як аскетизм та інтелектуалізація, що допомагають загальмувати потяги. Механізм сублімації,

за З. Фрейдом, забезпечує нормальний розвиток та безконфліктну взаємодію «Воно», «Я», та «Над-Я» [10]. Основне значення теорії З. Фрейда полягає у виявленні ролі інших людей у розвитку дитини.

На відміну від З. Фрейда, А. Адлер розглядав людину як єдине ціле. Він вважав, що люди мають творчу силу, що забезпечує можливість розпоряджатися своїм життям – вільна, усвідомлена активність є визначальною рисою людини [11]. Ця творча сила впливає на кожну грань людського досвіду: сприймання, пам'ять, фантазію, мрії.

На думку А. Адлера, фундамент стилю життя закладається у дитячі роки [11]. Дослідник впевнений, що стиль життя настільки ґрунтовно кристалізується до п'яти років життя дитини, що потім вона рухається у тому ж напрямку все життя. І З. Фрейд, і А. Адлер фактично підкреслювали важливість раннього досвіду у формуванні особистості дорослого. Але, на відміну від З. Фрейда, А. Адлер розумів, що у поведінці дорослого не просто оживають ранні переживання, а найшвидше має місце прояв особливостей його особистості, яка сформувалась у перші роки життя. Передбачаючи існування творчої сили особистості, А. Адлер не відкидав впливу спадковості й оточення на формування особистості [11].

У концепції психічного розвитку А. Валлона є думки про те, що перші форми контакту дитини із середовищем носять афективний характер, наслідком якого слугує не співчуття, а співучасть. У цей період дитина повністю заглиблена в свої емоції, й завдяки цьому вона входить у відповідні ситуації, які викликають ці реакції. Дитина не здатна сприймати себе як істоту, котра відрізняється від інших людей, від кожної окремої людини.

До трирічного віку це злиття дитини й дорослого, за словами А. Валлона, зненацька щезає, і особистість вступає у той період, коли потреба завойовувати свою самостійність призводить до багатьох конфліктів. Дитина протиставляє себе тим, хто її оточує, мимоволі ображає їх, оскільки хоче випробувати власну незалежність, власне існування [1]. Автор доводить, що з цього моменту дитина починає усвідомлювати своє внутрішнє життя. Важлива умова для усвідомлення себе – споглядання дитиною себе в дзеркалі. «Подвоєння тіла – дія, завдяки якій здійснюється розвиток психологічного Я дитини», – вважав А. Валлон [1].

Психоісторична теорія розвитку особистості, побудована з урахуванням конкретного культурного середовища, була розроблена Е. Еріксоном. На думку автора, кожній стадії відповідає очікування цього суспільства, яке індивід може виправдовувати чи не виправдовувати і відповідно цьому прийматись, чи не прийматись ним.

Дослідник виокремив вісім стадій життєвого шляху особистості: немовляти (оральна стадія), ранній вік (анальна стадія), вік гри (фаллічна стадія), шкільний вік (латентна стадія), підлітковий вік (латентна стадія), молодість, зрілість і старість.

До кожної стадії життєвого циклу суспільство висуває певне завдання, розв'язання якого залежить як від рівня розвитку індивіда, так і від духовної зрілості суспільства і зводиться до встановлення динамічного співвідношення між двома крайніми полюсами.

Послідовність стадій, як вважав Е. Еріксон, є результатом біологічного дозрівання, але зміст розвитку визначається тим, чого чекає від людини суспільство, до якого вона належить [3]. Кожна людина може пройти ці стадії, до якої б культури вона не належала, все залежить від тривалості життя.

Теорія соціального научіння розробляється трьома поколіннями науковців. Представники першого – Н. Міллер та Дж. Доллард – трансформували ідеї З. Фрейда, замінивши принцип задоволення принципом підкріплення, під яким вони розуміють усе, що стимулює повторення раніше виниклої реакції [2].

Научіння – це підсилення зв'язку між основним стимулом і відповіддю, що виникає завдяки підкріпленню. Будь-якої форми поведінки можна набути через наслідування.

Завдання батьків дослідники вбачали в соціалізації дітей, в підготовці їх до життя, і особливу роль у цьому процесі відіграє мати, яка подає перший приклад людських стосунків.

Стосунки між батьками і дітьми в рамках цієї концепції вивчав американський психолог Р. Сіре. Він вважав, що природу дитячого розвитку визначає практика дитячого виховання. Дослідник Р. Сіре виділяє три фази розвитку дитини:

фаза рудиментарної поведінки, – базується на вроджених потребах та научінні в перші місяці життя;

фаза первинних мотиваційних систем – научіння в сім'ї (основна фаза соціалізації);

фаза вторинних мотиваційних систем – научіння поза сім'єю у зв'язку зі вступом до школи [11].

Центральним компонентом наuczіння в першій фазі Р. Сіре вважає психологічну залежність, яка проявляється в тому, що дитина боїться бути одна і прагне привернути до себе увагу. Залежність є складною мотиваційною системою, яка не вроджена, а формується і є ефективним методом виховання у дитини правил соціального життя.

В результаті взаємодії дитини з матір'ю виробляються такі вторинні підкріплення, як посмішка, дотик, слова та відповідна реакція на них, а також соціальні очікування. І дитина, і мати відповідають на позу, посмішку, тембр голосу саме тими реакціями, що відповідають очікуванням іншого. Засвоюючи елементарні рольові функції, дитина своєю поведінкою стимулює маму до певних дій.

На розвиток дитини впливає також соціальне середовище. В це поняття Р. Сіре включає стать дитини, становище в сім'ї, рівень освіти батьків, психологічний клімат у сім'ї. Він стверджує, що ймовірність здорового розвитку дитини вища, якщо мати задоволена життям [11].

Отже, перша фаза розвитку дитини пов'язує біологічну спадковість новонародженого з його довкіллям, вводить немовля в навколишнє середовище та є основою для розширення його взаємодії з зовнішнім світом.

Друга фаза розвитку дитини триває від 1,5 року до вступу до школи. Первинні потреби ще є основним мотивом поведінки дитини, але поступово вони перетворюються у вторинні, дитина перестає бути настільки залежною від матері, розвивається ідентифікація себе з батьками.

Третя фаза розвитку дитини (шкільні роки) характеризується зниженням залежності від сім'ї та підвищенням – від вчителів та ровесників.

Основна ідея концепції Р. Сірсеа полягає в тому, що розвиток дитини – це результат практики виховання і наuczіння.

Важливим напрямом у рамках теорії соціального наuczіння є дослідження критичних періодів соціалізації, які, власне, тим самим знову зробили спробу розв'язати проблему співвідношення спадковості і досвіду в розвитку дитини.

Представники цього напрямку (Лоренц, Харлоу, Гезелл) стверджують, що вплив досвіду залежить від часу його дії: в певні періоди життя дитини він є значним, а в інші малопомітним. Найбільш глибоким є досвід ранніх років, коли формуються перші соціальні зв'язки, емоційна прив'язаність (навіть для дитинчат тварин найважливішою є потреба в контактах, а не в їжі).

На думку дослідників, можна виділити два критичних періоди соціалізації:

на першому році життя у дитини формується психологічна залежність, встановлюються зв'язки з близькими їй людьми;

у 2–3 роки, коли в поведінці з'являються елементи незалежності. Такою ознакою, соціалізуючим елементом є соціальна «посмішка» дитини, «комплекс поживавлення» [5].

Цей вік є критичним, або сенситивним для навчання, і якщо воно не відбувається в цей період, то потім буде неефективним, а тому розумовий, фізичний і емоційний розвиток дітей слід здійснювати з самого раннього віку.

У рамках теорії соціального наuczіння багато прихильників знайшов біхевіористичний підхід. Так, Б. Скіннер вважає, що поведінка людини повністю визначається впливом зовнішнього середовища [5].

Деякі психологи (Дж. Аронфрід) не погоджуються з тезою про те, що процес соціалізації може успішно відбуватись без покарання і вважають його такою ж необхідною формою соціалізації, як і заохочення.

Ще один напрям теорії соціального наuczіння – це наuczіння через спостереження та наслідування – розробляв А. Бандура. Для того, щоб у дитини за допомогою наслідування сформувалась нова форма поведінки, необхідно, щоб вона була уважною до моделі, що чимось вирізняється та має функціональне значення, – мала розвинену пам'ять, певні рухові навички для відтворення того, що сприймається, та позитивну мотивацію до наслідування [5].

У психологічних дослідженнях цього напрямку відстежується тенденція зміщення акцентів з погляду на дитину як об'єкт, що перебуває під впливом сім'ї та культури, на визнання її активної сутності та активної взаємодії з оточенням. Тому особлива увага приділяється аналізу ролі сім'ї та соціальних інститутів у розвитку дитини (У. Бронфенбреннер), розглядаються причини відчуження, «вікової сегрегації» сучасної молоді, що виявляється в її нездатності знайти своє місце в суспільстві.

Досліджуючи дитячі уявлення про світ, Ж. Піаже показав, що дитина на певній стадії розвитку розглядає речі такими, які їх дає безпосереднє сприймання. Це явище він назвав «реалізмом» [6].

До певного віку діти не розрізняють суб'єктивного і зовнішнього світу та лише поступово в соціальній взаємодії розвивається знання про себе.

У системі психологічних поглядів Ж. Піаже важливим є поняття соціалізація. Соціалізація – це процес адаптації до соціального середовища, що полягає в тому, що дитина, досягаючи певного рівня розвитку, набуває здатності до співробітництва з іншими людьми завдяки розділенню та координації своєї точки зору та точок зору інших людей [6]. Соціалізація зумовлює поворот в психічному розвитку дитини – перехід від егоцентричної позиції до об'єктивної (7–8 років).

Отже, всі зарубіжні теорії описували дитячий розвиток як процес переходу від соціального до індивідуального в процесі соціалізації індивіда. Але при цьому феномен прив'язаності матері до дитини пояснювався дослідниками з різних позицій.

Перспективою подальших досліджень є визначення особливостей виховання відповідальності за дитину як елемента усвідомленого материнства.

Список використаної літератури

1. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. – М : ПИТЕР, 2002. – 196 с.
2. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – [2-ге вид.] – К. : Каравела, 2007. – 344 с.
3. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон. – СПб. : Прайм, 1996. – С. 23–45.
4. Історія педагогіки : навч. посіб. [для пед. інс-тів] / [Під ред. М. С. Грищенка]. – К. : Вища школа, 1973. – 447 с.
5. Крейн У. Теории развития. Секреты формирования личности / У. Крейн. – [5-е международное издание]. – СПб.: прайм – Еврознак, 2002. – 512 с.
6. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка / Н. Ньюкомб. – [8-е междунар. изд.] – СПб. : Питер, 2002. – 640 с.
7. Обухова Л. Ф. Возрастная психология : учебное пособие / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество Росси. – 1999. – 442 с.
8. Піаже Ж. Избранные труды / Ж. Піаже. – М., 1994.
9. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / [Под ред А. А. Реана]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 416 с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ / З. Фрейд. – М., 1991.
11. Хрестоматія по возрастній и педагогічній психології / [Под ред. И. И. Ильёсова и В. Я. Ляудис]. – М. : Изд-во МГУ, 1981.

Рецензент – кандидат психологічних наук, доцент Т. В. Матвійчук.